فهرست

پیشگفتار ۱۷
مقدمه ۲۱
فصل اول: در بارهٔ پژوهش ۲۹
۱. مفهوم‌شناسی ۲۹
۱ـ۱. پژوهش در لغت ۳۰
۲ـ۱. تحقیق در لغت ۳۰
۳ـ۱. پژوهش و تحقیق در اصطلاح ۳۰
۲. اقسام تحقیق ۳۳
۳. مراحل پژوهش ۳۵
۱ـ۳. مرحلهٔ سؤال ۳۶
۲ـ۳. مرحلهٔ پاسخ‌گویی ۳۸
۱ـ۲ـ۳. تدوین، ساختن، یا صورت‌بندی‌کردن فرضیه ۳۹
۲ـ۲ـ۳. تعاریف عملیاتی ۴۰
۳ـ۲ـ۳. گزینش فنون پژوهشی مناسب ۴۱
۴ـ۲ـ۳. تعریف و تعیین جامعه و انتخاب نمونه ۴۲
۵ـ۲ـ۳. جمع‌آوری اطلاعات ۴۲
۶ـ۲ـ۳. تجزیه و تحلیل اطلاعات ۴۳
۳ـ۳. مرحلهٔ دست‌یابی به نتیجه ۴۴
۴. تفاوت‌ها و اشتراکات انواع پژوهش ۴۵

۵. سازمان پژوهش ۴۶
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۴۸
فصل دوم: دربارهٔ اخلاق پژوهش ۴۹
۱. چیستی اخلاق پژوهش ۵۰
۲. ضرورت اخلاق پژوهش ۵۰
۱ـ۲. ماهیت علم ۵۱
۲ـ۲. ویژگی‌ها و روابط نوین علم ۵۱
۱ـ۲ـ۲. گسترش و بزرگی علم ۵۲
۲ـ۲ـ۲. پیچیدگی مسائل علمی ۵۴
۳ـ۲ـ۲. جهانی‌شدن ۵۵
۳ـ۲. فرایند پژوهش ۵۵
۴ـ۲. ماهیت پژوهش ۵۵
۵ـ۲. ظروف و شرایط پژوهش ۵۶
۶ـ۲. نتیجهٔ پژوهش ۵۶
۳. اهداف اخلاق پژوهش ۵۸
۱ـ۳. بیان نظام‌مند مسئولیت‌های اخلاقی ۵۸
۲ـ۳. تشخیص و حل مسائل اخلاقی حرفه ۶۰
۴. فواید اخلاق پژوهش ۶۲
۱ـ۴. تکمیل و تعالی حرفه و توسعه و تداوم سازمان ۶۲
۲ـ۴. تهذیب و تعالی جامعه ۶۳
۵. مراتب اخلاق پژوهش ۶۴
۱ـ۵. اخلاق فردی ۶۵
۲ـ۵. اخلاق کار ۶۶
۳ـ۵. اخلاق سازمانی ۶۶
۱ـ۳ـ۵. عوامل رشد اخلاق سازمانی ۶۷
۱ـ۱ـ۳ـ۵. نگرش راهبردی به اخلاق حرفه‌ای (جامع‌نگری) ۶۷
۲ـ۱ـ۳ـ۵. تکلیف‌مداری ۶۸
۳ـ۱ـ۳ـ۵. نگاه اصیل به انسان‌ها ۶۸

۴ـ۱ـ۳ـ۵. نگاه سیستمی به اضلاع سازمان ۶۹
۲ـ۳ـ۵. موانع اخلاق سازمانی ۷۰
۱ـ۲ـ۳ـ۵. مسئولیت‌گریزی ۷۰
۲ـ۲ـ۳ـ۵. تحویلی‌نگری ۷۰
۳ـ۲ـ۳ـ۵. فرافکنی ۷۱
۴ـ۲ـ۳ـ۵. نگاه ابزاری به انسان‌ها ۷۱
۶. عوامل تأثیرگذار بر اخلاق پژوهش ۷۲
۱ـ۶. جامعه ۷۲
۱ـ۱ـ۶. فرهنگ ۷۳
۲ـ۱ـ۶. اقتصاد ۷۳
۲ـ۶. دولت ۷۴
۱ـ۲ـ۶. قانون ۷۴
۲ـ۲ـ۶. محیط سیاسی ۷۵
۳ـ۲ـ۶. رفتار حکمرانان ۷۵
۳ـ۶. سازمان ۷۵
۱ـ۳ـ۶. فرهنگ سازمانی ۷۵
۲ـ۳ـ۶. سیاست‌های مالی ۷۶
۳ـ۳ـ۶. هدف‌گذاری سازمانی ۷۶
۴ـ۳ـ۶. سیاست‌های اخلاقی ۷۶
۵ـ۳ـ۶. رفتار مدیران ۷۶
۶ـ۳ـ۶. ساختار سازمانی ۷۷
۱ـ۶ـ۳ـ۶. نظام تنبیه و پاداش ۷۸
۲ـ۶ـ۳ـ۶. نظام ارتباطی مدیران و کارکنان ۷۸
۳ـ۶ـ۳ـ۶. نظام رقابت ۷۹
۴ـ۶ـ۳ـ۶. نظام نظارت و کنترل ۷۹
۵ـ۶ـ۳ـ۶. آموزش و تذکر ۸۰
۷ـ۳ـ۶. مواجهۀ روشمند با معضلات اخلاقی ۸۱
۱ـ۷ـ۳ـ۶. رصد و پیش‌بینی معضل ۸۱

۶ـ۳ـ۷ـ۲. تبدیل معضل به مسئله ۸۱
۶ـ۳ـ۷ـ۳. حل ثمربخش مسئله ۸۲
۶ـ۴. ویژگی‌های شخصی ۸۲
۶ـ۴ـ۱. تربیت خانوادگی ۸۲
۶ـ۴ـ۲. مذهب و باورهای مذهبی ۸۲
۶ـ۴ـ۳. رشد نفسانی ۸۳
۷. اخلاق زیستی و مبانی آن ۸۳
۷ـ۱. چیستی اخلاق زیستی ۸۳
۷ـ۲. ضرورت بحث از مبانی اخلاق زیستی ۸۵
۷ـ۳. مبانی اخلاق زیستی ۸۵
۷ـ۳ـ۱. خودمختاری ۸۵
۷ـ۳ـ۱ـ۱. دلیل خودمختاری ۸۷
یک) آیات قرآنی ۸۹
دو) قاعدهٔ سلطنت و اصل عدم‌ولایت ۹۰
الف) قاعدهٔ سلطنت ۹۰
ب) اصل عدم‌ولایت ۹۲
۷ـ۳ـ۱ـ۲. استثنائات اصل خودمختاری ۹۳
۷ـ۳ـ۲. عدالت ۹۴
۷ـ۳ـ۲ـ۱. مفهوم عدالت ۹۴
یک) مفهوم عدالت در لغت ۹۴
دو) مفهوم عدالت اصلاح اخلاق ۹۵
سه) مفهوم عدالت در حکمت غربی ۹۵
چهار) مفهوم عدالت از منظر اسلامی ۹۷
الف) عدل به معنی ادای حق ۹۸
ب) عدل به معنی مساوات ۹۸
ج) عدالت به معنی مراعات حدود ۹۹
د) عدالت به معنی مراعات جایگاه ۱۰۰
پنج) عدالت در علوم زیستی ۱۰۱

الف) عدالت از منظر پزشکی ۱۰۱
ب) عدالت از منظر اجتماعی ۱۰۴
۷ـ۳ـ۲ـ۲. ستایش عدالت ۱۰۶
۷ـ۳ـ۲ـ۳. موانع عدالت در پژوهش ۱۰۷
یک) جهل ۱۰۷
دو) پیروی از تمایلات نفسانی ۱۰۷
الف) سودجویی ۱۰۷
ب) جانب‌داری (تعصب) ۱۰۸
ج) ترس ۱۰۹
۷ـ۳ـ۳. اصل فایده‌رسانی ۱۰۹
۷ـ۳ـ۴. خودداری از زیان‌رسانی ۱۱۰
۷ـ۳ـ۴ـ۱. مفهوم زیان‌رسانی در علوم زیستی ۱۱۰
یک) مفهوم ضرر در علوم زیستی ۱۱۰
دو) منظور از رساندن ضرر در علوم زیستی ۱۱۱
۷ـ۳ـ۴ـ۲. استثنای اصل زیانبارنبودن ۱۱۲
۷ـ۳ـ۵. ارزیابی دو اصل مبنایی ۱۱۴
۷ـ۳ـ۶. هم‌گرایی مبانی اخلاق زیستی ۱۱۵
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۲۰
فصل سوم: اخلاق پژوهش در مرحلهٔ سؤال ۱۲۱
۱. اخلاق مرتبط با حرفه ۱۲۱
۱ـ۱. صلاحیت حرفه‌ای (احراز شرایط) ۱۲۲
۱ـ۱ـ۱. دغدغه ۱۲۳
۱ـ۱ـ۲. دانش حرفه‌ای ۱۲۴
۱ـ۱ـ۳. مهارت حرفه‌ای ۱۲۴
۲. شهامت و شجاعت در پژوهش ۱۲۵
۳. اخلاق مرتبط با جامعه ۱۲۶
۳ـ۱. قابلیت اجرا ۱۲۶
۳ـ۲. انتظار نوآوری ۱۲۶

۳ـ۳. نیاز و کارآمدی ۱۲۷
۴ـ۳. اولویت ۱۲۹
۴. اخلاق مرتبط با جامعهٔ علمی ۱۳۰
۱ـ۴. ایده‌ربایی و طرح دزدی ۱۳۰
۱ـ۱ـ۴. ایده‌ربایی ۱۳۲
۲ـ۱ـ۴. طرح‌دزدی ۱۳۳
۲ـ۴. همکاری عالمانه ۱۳۵
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۳۶
فصل چهارم: اخلاق پژوهش در مرحلهٔ پاسخ‌گویی ۱۳۷
۱. اصول اخلاقی مشترک بین انواع پژوهش (نظری، تجربی و تجربی انسان‌محور) ۱۳۷
۱ـ۱. صبر و پایداری ۱۳۸
۲ـ۱. تعهد حرفه‌ای ۱۳۸
۳ـ۱. رهیافت نقادانه ۱۳۹
۴ـ۱. خودانتقادی ۱۴۱
۵ـ۱. آزاداندیشی ۱۴۱
۱ـ۵ـ۱. مفهوم آزاداندیشی ۱۴۲
۲ـ۵ـ۱. سابقه و قلمرو بحث ۱۴۲
۳ـ۵ـ۱. آزاداندیشی به مثابهٔ یک مسئلهٔ اخلاقی ۱۴۳
۱ـ۳ـ۵ـ۱. امکان آزاداندیشی ۱۴۴
اول) امکان کنترل ارزش‌ها ۱۴۴
دوم) امکان پژوهش بدون مداخلهٔ ارزش‌ها ۱۴۴
الف) رهایی کامل از همهٔ ارزش‌ها ۱۴۴
ب) فراغت ارزشی در علوم مختلف ۱۴۵
ج) حضور ارزش‌ها در مراحل پژوهش ۱۴۶
سوم) ارزش‌های قابل‌کنترل ۱۴۸
الف) جهل ۱۵۰
ب) ترس ۱۵۱
ح) طمع ۱۵۲

د) وابستگی (تعصب) ۱۵۳
۲ـ۳ـ۵ـ۱. هدف اخلاقی آزاداندیشی ۱۵۵
۴ـ۵ـ۱. ایدئولوژی و علوم انسانی ۱۵۶
۱ـ۴ـ۵ـ۱. تفاوت ایدئولوژی و دین ۱۵۷
۲ـ۴ـ۵ـ۱. تلقی‌های متفاوت از دین ۱۵۹
۳ـ۴ـ۵ـ۱. تفاوت علم و معرفت ۱۶۰
۴ـ۴ـ۵ـ۱. تفاوت رسالت دین با رسالت علم ۱۶۰
۶ـ۱. امانت‌داری ۱۶۱
۱ـ۶ـ۱. مفهوم امانت‌داری در اخلاق اسلامی ۱۶۱
۲ـ۶ـ۱. مفهوم امانت‌داری در اخلاق پژوهش ۱۶۲
۳ـ۶ـ۱. انتحال ۱۶۲
۱ـ۳ـ۶ـ۱. مفهوم انتحال ۱۶۳
۲ـ۳ـ۶ـ۱. انتحال و مفاهیم هم‌جوار ۱۶۶
یک) انتحال و بدرفتاری علمی ۱۶۶
دو) انتحال و سایه‌نویسی ۱۶۷
سه) انتحال و نقض کپی‌رایت ۱۶۸
۲. اصول اخلاقی ویژهٔ پژوهش‌های تجربی ۱۶۸
۱ـ۲. اخلاق مهندسی ژنتیک ۱۶۹
۱ـ۱ـ۲. ورود به عرصهٔ زیست‌فناوری از منظر اخلاق ۱۷۰
۱ـ۱ـ۱ـ۲. اشکالات مبتنی بر وظیفه‌گرایی ۱۷۰
یک) تغییر در آفرینش ۱۷۱
دو) مداخله در آفرینش ۱۷۶
سه) تحدی با خدا ۱۷۷
۲ـ۱ـ۱ـ۲. اشکالات مبتنی بر نتیجه‌گرایی ۱۸۰
۳ـ۱ـ۱ـ۲. راه حل‌ها ۱۸۱
یک) ارزش‌گذاری احتمال ۱۸۱
دو) چندوجهی‌کردن مسئله ۱۸۳
سه) مسئلهٔ مهندسی ژنتیک در طرح چندوجهی ۱۸۵

۲ـ۱ـ۲. مبانی قریبهٔ اخلاق مهندسی ژنتیک ۱۸۸
۱ـ۲ـ۱ـ۲. اصل حفاظت از سلامت انسان‌ها ۱۹۰
۲ـ۲ـ۱ـ۲. اصل حفاظت از محیط‌زیست ۱۹۰
۳ـ۲ـ۱ـ۲. اصل حفاظت از تنوع زیستی ۱۹۱
۳ـ۱ـ۲. راه‌کار اجرای اصل خودداری از زیان‌رسانی در مهندسی ژنتیک ۱۹۲
۱ـ۳ـ۱ـ۲. مسئولیت‌پذیری ۱۹۶
۲ـ۳ـ۱ـ۲. نظارت متقابل ۱۹۸
۲ـ۲. استفاده از حیوانات در پژوهش ۱۹۹
۱ـ۲ـ۲. رویکرد نخست: جواز غیرمشروط بهره‌برداری از حیوانات ۲۰۱
۲ـ۲ـ۲. رویکرد دوم: منع غیرمشروط بهره‌برداری از حیوانات ۲۰۲
۱ـ۲ـ۲ـ۲. زیان‌ها ۲۰۳
۲ـ۲ـ۲ـ۲. فواید ۲۰۷
۳ـ۲ـ۲ـ۲. تعارض با اخلاق ۲۰۸
۳ـ۲ـ۲. رویکرد سوم: پذیرش مشروط بهره‌برداری از حیوانات ۲۰۹
۴ـ۲ـ۲. ارزیابی رویکردها ۲۱۰
۵ـ۲ـ۲. دیدگاه اسلام در بارهٔ حیوانات ۲۱۲
۱ـ۵ـ۲ـ۲. رابطهٔ انسان و حیوانات ۲۱۳
۲ـ۵ـ۲ـ۲. شعور آگاهی و عواطف حیوانات از منظر اسلامی ۲۱۶
یک) شعور حیوانات ۲۱۶
دو) آگاهی حیوانات از منظر اسلامی ۲۱۷
سه) عواطف حیوانات از منظر اسلامی ۲۱۸
۳ـ۵ـ۲ـ۲. حقوق حیوانات از منظر اسلامی ۲۱۹
۳ـ۲. صداقت علمی ۲۲۱
۳. اصول اخلاقی ویژهٔ پژوهش‌های انسان‌محور ۲۲۳
۱ـ۳. رضایت آگاهانه ۲۲۴
۱ـ۱ـ۳. عناصر و اجزاب رضایت آگاهانه ۲۲۴
۱ـ۱ـ۱ـ۳. صلاحیت ۲۲۵
۲ـ۱ـ۱ـ۳. اطلاعات ۲۲۶

۳ـ۱ـ۱ـ۳. درک اطلاعات ۲۳۰
۴ـ۱ـ۱ـ۳. تصمیم داوطلبانه ۲۳۱
۲ـ۱ـ۳. گروه‌های فاقد صلاحیت ۲۳۱
۱ـ۲ـ۱ـ۳. گروه محدود و عوامل محدودیت ۲۳۲
یک) اجبار ۲۳۲
دو) اکراه ۲۳۳
سه) اضطرار ۲۳۳
۲ـ۲ـ۱ـ۳. گروه قاصران ۲۳۵
یک) کودکان و دیوانگان ۲۳۶
الف) محدودهٔ سنی کودک ۲۳۸
ب) نقش رضایت والد/ سرپرست ۲۴۰
دو) سفیهان ۲۴۴
۳ـ۱ـ۳. مبانی اخلاقی رضایت آگاهانه ۲۴۶
۱ـ۳ـ۱ـ۳. خودمختاری ۲۴۷
۲ـ۳ـ۱ـ۳. عدم زیانباری ۲۴۷
۳ـ۳ـ۱ـ۳. سودمندی و خیررسانی ۲۴۸
یک) تصویر خیررسانی در مقام پژوهش ۲۴۸
دو) دلیل سودمندی در حوزهٔ پژوهش ۲۵۰
۴ـ۳ـ۱ـ۳. عدالت ۲۵۱
۲ـ۳. حریم خصوصی ۲۵۲
۱ـ۲ـ۳. عناصر حریم خصوصی ۲۵۳
۱ـ۱ـ۲ـ۳. خلوت و تنهایی ۲۵۳
۲ـ۱ـ۲ـ۳. آزادی از محدودیت‌های حقوقی ۲۵۳
۳ـ۱ـ۲ـ۳. استقلال انحصاری در تصمیم‌گیری ۲۵۴
۴ـ۱ـ۲ـ۳. عدم جواز دخالت و نظارت دیگران ۲۵۴
۲ـ۲ـ۳. مصادیق حریم خصوصی ۲۵۴
۱ـ۲ـ۲ـ۳. مصادیق حریم خصوصی در پژوهش ۲۵۷
۲ـ۲ـ۲ـ۳. ارتباط پژوهنده با حریم خصوصی سوژه ۲۶۰

یک) ممنوعیت تجسس و تفتیش ۲۶۱
دو) ممنوعیت استراق سمع ۲۶۱
سه) ممنوعیت استراق بصر ۲۶۲
چهار) ممنوعیت سوءظن ۲۶۲
پنج) ممنوعیت اشاعهٔ فحشا و هتک ستر ۲۶۳
۳ـ۳. رازداری ۲۶۳
۱ـ۳ـ۳. چیستی راز ۲۶۵
۲ـ۳ـ۳. مبانی رازداری ۲۶۷
۱ـ۲ـ۳ـ۳. خودداری از غیبت ۲۶۸
۲ـ۲ـ۳ـ۳. امانت‌داری ۲۶۸
۳ـ۲ـ۳ـ۳. خودداری از پرده‌دری ۲۶۹
۴ـ۲ـ۳ـ۳. شرط ضمن عقد ۲۶۹
۵ـ۲ـ۳ـ۳. احترام به خودمختاری ۲۷۰
۶ـ۲ـ۳ـ۳. احترام به حریم خصوصی ۲۷۰
۷ـ۲ـ۳ـ۳. اصل خیررسانی ۲۷۱
۸ـ۲ـ۳ـ۳. خودداری از آسیب‌رسانی ۲۷۱
۳ـ۳ـ۳. محدودیت رازداری ۲۷۱
۱ـ۳ـ۳ـ۳. فنون پیشینی ۲۷۶
۲ـ۳ـ۳ـ۳. فنون پسینی ۲۷۶
۳ـ۳ـ۳ـ۳. محدودیت استثنا ۲۷۷
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۲۷۷
فصل پنجم: اخلاق پژوهش در مرحلهٔ دست‌یابی به نتیجه ۲۸۱
۱. مبانی اخلاق نتیجه ۲۸۱
۱ـ۱. مالکیت نتیجهٔ تحقیق ۲۸۲
۲ـ۱. شعاع سلطهٔ محقق بر نتیجهٔ تحقیق ۲۸۳
۱ـ۲ـ۱. مسئولیت‌های پژوهشگر ۲۸۴
۱ـ۱ـ۲ـ۱. مسئولیت دانشوری ۲۸۴
یک) عهد الاهی با دانشمند ۲۸۵

الف) پیمان اول، اظهار حق ۲۸۵
ب) پیمان دوم، توجه به رنج و راحت انسان‌ها..... ۲۸۵
دو) زکات دانایی ۲۸۶
۲ـ۱ـ۲ـ۱. مسئولیت انسانی ۲۸۷
یک) سودرسانی..... ۲۸۷
دو) رنج‌زدایی ۲۸۸
سه) خیرخواهی ۲۸۹
۳ـ۱ـ۲ـ۱. مسئولیت ادای دین ۲۸۹
۴ـ۱ـ۲ـ۱. مسئولیت شکرگزاری ۲۹۰
۲ـ۲ـ۱. فواید نشر و گزارش ۲۹۲
۳ـ۱. تأثیر پشتیبانی مالی در ایجاد سلطه بر نتیجهٔ تحقیق ۲۹۳
۴ـ۱. مسئولیت پژوهنده نسبت به نتیجهٔ تحقیق ۲۹۵
۲. اصول اخلاق نتیجه..... ۲۹۸
۱ـ۲. کتمان نتیجهٔ تحقیق..... ۲۹۸
۲ـ۲. اصول اخلاق نتیجه در موقعیت اظهار نتیجه ۳۰۰
۱ـ۲ـ۲. شهامت و شجاعت ۳۰۰
۲ـ۲ـ۲. صداقت ۳۰۲
۳ـ۲ـ۲. دقت در تنظیم گزارش ۳۰۳
۴ـ۲ـ۲. رعایت حقوق ۳۰۳
۵ـ۲ـ۲. استخدام ادبیات آشنا..... ۳۰۴
۶ـ۲ـ۲. نقدپذیری..... ۳۰۴
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۳۰۷
خلاصهٔ مباحث کتاب..... ۳۰۹
پیوست: مستندات روایی استفاده از حیوانات در پژوهش..... ۳۱۳
۱. شعور حیوانات..... ۳۱۳
۱ـ۱. احساس درد و ترس ۳۱۳
۲ـ۱. احساس رنج عصبی ۳۱۴
۲. آگاهی حیوان..... ۳۱۵

۱ـ۲. درک موقعیت ۳۱۵
۱ـ۱ـ۲. حکایت درک مورچگان ۳۱۵
۲ـ۱ـ۲. حکایت درک هدهد ۳۱۶
۳ـ۱ـ۲. حکایت درک الاغ ۳۱۷
۲ـ۲. خداشناسی و برنامهٔ عبادی ۳۱۸
۳ـ۲. آگاهی فوق‌انسانی ۳۱۹
۴ـ۲. نگرانی ۳۲۰
۵ـ۲. درک اهانت ۳۲۰
۳. حق‌داری حیوانات و مسئولیت انسان ۳۲۱
۱ـ۳. حق حیات ۳۲۱
۲ـ۳. حق تغذیه ۳۲۴
۳ـ۳. حق آسایش ۳۲۷
۴ـ۳. حق امنیت ۳۲۹
۵ـ۳. حق احترام ۳۳۲
منابع و مآخذ ۳۳۵
کتب فارسی ۳۳۵
کتب عربی ۳۴۲
مقالات ۳۴۹
سایر منابع ۳۵۶
منابع انگلیسی ۳۵۶
فهرست آیات ۳۵۹
فهرست روایات ۳۶۳
نمایه اعلام ۳۶۷
نمایه موضوعی ۳۷۳

مقدمه

پژوهش، به معنی عام، از فروع دانشوری است که در فرهنگ اسلامی ریشه‌دار است. در حوزهٔ اخلاق اسلامی نیز، به پیروی از قرآن کریم و بیانات معصومین، دربارهٔ اخلاق دانشوری و شئون مختلف آن، از قبیل تعلیم و تعلّم، قلم‌های فراوان فرسوده و متون ارزشمندی پرداخته شده است؛ با این حال، به عنوان شاخه‌ای از اخلاق کاربردی در جهان اسلام سابقهٔ چندانی ندارد؛ چرا که پژوهش، به معنی خاص امروزین، از پدیده‌های نوظهوری است که با جهش علمی و تحقیقاتی در سده‌های اخیر متولد شده و هر مسئله‌اش با پیدایش دانشی نو و گونه‌ای جدید از تحقیق مطرح شده است.

اخلاق پژوهش، در جهان معاصر، با اولین بیانیهٔ اجلاس عمومی انجمن جهانی پزشکی در هلسینکی، پایتخت فنلاند، به تاریخ ژوئن ۱۹۶۴، مطرح شد. این بیانیه نه درصدد طرح یک دانش بلکه به مثابهٔ اعلامیهٔ اصول اخلاقی در پژوهش‌های پزشکی که انسان را مورد آزمایش قرار می‌داد، صادر و پس از آن هشت بار در نشست‌های مختلف انجمن مزبور ویرایش شد و اکنون آخرین ویرایش آن که به سال ۲۰۰۸ در پنجاه‌ونهمین اجلاس عمومی انجمن جهانی پزشکی در سئول صورت گرفته، ملاک عمل پژوهشگران حوزهٔ پزشکی است.

به دنبال توجه انجمن جهانی پزشکان به این موضوع مهم، اندیشمندان دیگر نیز جای اخلاق را در فعالیت‌های پژوهشی در همهٔ حوزه‌های دانش خالی یافتند و درصدد پرکردن این خلأ آثار زیادی به رشتهٔ تحریر درآوردند. حاصل تلاش

متفکران در این زمینه کتب و مقالات پرشماری است که نه‌تنها دربارهٔ اخلاق پژوهش به صورت عام، بلکه دربارهٔ انواع و ابعاد مختلف آن و حتی دربارهٔ برخی اصول اخلاق پژوهش نوشته شده است. اخلاق امروزه برای برخی حوزه‌ها، مثل علوم انسانی، علوم انسانی ـ اسلامی، علوم اجتماعی، علوم زیستی ــ پزشکی و پژوهش در فضای مجازی، به طور ویژه تعریف شده است.

در کشور ما، با این‌که در مقایسه با وسعت گسترهٔ پژوهش کاستی‌های فراوانی در این زمینه احساس می‌شود و به زودی دربارهٔ آن سخن خواهیم گفت، آثار فراوانی با رویکردهای مختلف پدید آمده است. پاره‌ای از آثار به صورت عام به پژوهش نگریسته و از این منظر به توصیف و توصیهٔ اخلاق پرداخته‌اند، مثل *مقدمه‌ای بر اخلاق پژوهشی و اخلاق مهندسی* از علی خاکی صدیق، *اخلاق در پژوهش و نگارش* از خدابخش کرمی، *تبیین مؤلفه‌های اخلاقی و فرهنگی در پژوهش* از حسین خنیفر، حامد بردبار و فریبا فروغی‌قمی، *نوشتن در جزایر پراکنده (جستارهایی در اخلاق پژوهش)* از سید حسن اسلامی، *درآمدی بر اخلاق پژوهش در علوم انسانی اسلامی* از سید حسن اسلامی، *اخلاق در پژوهش* از منصوره صراطی شیرازی، *اخلاق در پژوهشگری* از سید ضیاءالدین تابعی و فرزاد محمودیان و *اخلاق پژوهشگران* از احمدحسین شریفی. برخی آثار به طور خاص دربارهٔ اخلاق پژوهش در یک حوزهٔ خاص سخن گفته‌اند، مثل اخلاق پژوهشگر در علوم اجتماعی و انسانی در *اخلاق پژوهش و نگارش* به کوشش نرگس خالقی، امیر متقی دادگر و علی‌اکبر احمدلو، *دربارهٔ اخلاق در پژوهش‌های انسانی* از زهره سادات ناجی و پیمان سلامتی، *اخلاق در پژوهش‌های علوم پزشکی* از ترور اسمیت و ترجمهٔ محمد ضرغام، *اخلاق در پژوهش‌های پزشکی* از شهرام احمدی‌نسب، *اخلاق در پژوهش‌های علمی و فعالیت‌های حرفه‌ای (با تأکید بر بیوشیمی و بیولوژی مولکولی)* از محمدسجاد شوقیان، *جستجوی مفاهیم اخلاق زیست‌محیطی در آموزه‌های اسلامی* از محمد حق‌شناس و سید محمدحسین ذاکری، *اخلاق پژوهش در حوزهٔ علوم اجتماعی* از نرگس خالقی و *درآمدی بر اخلاق پژوهش*

در فضای مجازی از علیرضا ثقةالاسلامی. بعضی آثار دربارهٔ یکی از اصول اخلاق پژوهش نوشته شده است، مثل *تقلب علمی* از غلامرضا ذاکر صالحی، *امانت‌داری در پژوهش* از فرشته ابوالحسنی نیارکی و *چگونه از سرقت محتوایی بپرهیزیم* از ابراهیم افشار زنجانی. برخی آثار دربارهٔ یکی از ابعاد اخلاق پژوهش بحث می‌کنند، مثل *پیش‌نویس راهنمای کشوری اخلاق در انتشار آثار پژوهشی علوم پزشکی* از کیارش آرامش، *اخلاق در انتشار یافته‌های علمی* از رضا کریمی، *اخلاق انتشارات علمی* از عباس حری و *اقتصاد پژوهش: آسیب شناسی معادلات اقتصادی حاکم بر بازار پژوهش* از محمدجواد توکلی. برخی دیگر دربارهٔ نوع خاصی از تحقیق سخن می‌گویند، مثل *اخلاق در تحقیق کیفی* از اووه فلیک ترجمهٔ هادی جلیلی و برخی هم با نگاه سازمانی به پژوهش، مثل *ابعاد اخلاقی پژوهش علمی* از نیکلاس رشر ترجمهٔ امیر دیوانی. خلاصهٔ سخن این‌که امروز اخلاق پژوهش به مرحله‌ای از رشد و کمال خود رسیده که برای بسیاری از فروع جزئی پژوهش اخلاق ویژه توصیف می‌شود؛ علاوه بر این همه، بسیاری از اصول و قواعد اخلاقی پژوهش به وسیلهٔ کمیته‌های خاصی به کدها و استانداردهای روشن که هم قابل التزام و کاربرد است و هم قابل‌پیگیری تبدیل شده است.

کاستی‌هایی که پیش از این به آن‌ها اشاره کردیم، ناشی از آن است که فعالیت در این حوزه در کشور ما بسی دیرتر از کشورهای پیشرفتهٔ دنیا آغاز شده و به همین دلیل، اولاً هنوز ابعاد و جوانب زیادی از حرفهٔ پژوهش حداقل در مرحلهٔ نظر اخلاق‌مند نشده و دربارهٔ آن‌ها با ادبیات بومی نوشته‌ای فراهم نیامده و ثانیاً به رغم توجّه برخی محقّقان به آموزه‌های دینی در این حوزه، هنوز مستند اصول پرشمار آن به شرع مبین تنقیح نشده است.

فقدان ادبیات لازم در این حوزه سه کاستی اثرگذار را در فضای علمی کشور موجب شده است: نخست آن‌که کتب و مقالاتی که دربارهٔ اخلاق پژوهش نوشته می‌شود، غالباً مستند به نظریه‌های غربی و متّکی بر استدلال‌های عقلی است که کفایت برخی از آن‌ها اثبات نشده است. در این بین اگر نویسنده‌ای

هم، به سایقهٔ دین‌داری، در ضمن نگارش به متون دینی سری بزنند، اولاً با دست پر برنمی‌گردد و جز تعداد اندکی نصوصِ نپرداخته با خود نمی‌آورد؛ ثانیاً چون همین نصوص اندک از مجرای تنسیق، نقد و استنباط کارشناسان خطابات و بیانات دینی نگذشته، ارتباط آن‌ها با موضوعات و نحوهٔ دلالتشان بر مدعای نویسنده واضح و مستدل نیست. دوم این‌که متون فراهم‌شده و هنجارهای پرداخته‌شده در حوزهٔ اخلاق پژوهش از امتیاز استناد به امر مقدس و پشتوانهٔ داعیهٔ دین‌داری محروم‌اند. این محرومیت، خواهی نخواهی، انگیزهٔ التزام به آن‌ها را تضعیف می‌کند. سوم این‌که محققان و پژوهندگان هرچند داعیهٔ اخلاق‌مندی داشته باشند، چاره‌ای جز اکتفا به هنجارهای شناخته‌شده در فضای غیراسلامی و کدهای مصوب در مجامع حرفه‌ای دیگر کشورها ندارند؛ این در حالی است که مجموعهٔ هنجارهای موجود، با همهٔ ارزشمندی، ممکن است پاسخ‌گوی همهٔ نیازهای جامعهٔ علمی نباشد و پاره‌ای از ابعاد همچنان بدون پاسخی درخور باقی بماند. بر این اساس، یکی از نیازهای جامعهٔ علمی، در حال حاضر، متونی است که اخلاق پژوهش را با صبغه و رویکرد اسلامی و مستند به منابع دینی عرضه کند و از قدم‌های اولیه در این راستا تلاش برای فراهم‌کردن ادبیات اسلامی این حوزه است.

در پی احساس این نیاز و تحقق اهداف زیر به این تحقیق پرداختم:

الف) تکثیر و انباشت ادبیات در این حوزه از دانش اخلاق؛

ب) تنقیح استناد اصول اخلاق پژوهش به آموزه‌های دینی؛

ج) تسهیل دسترسی اهالی تحقیق و پژوهش به اصول کاربردی اخلاق در این حرفه.

برای رسیدن به این اهداف باید به این پرسش پاسخ داده شود.

اخلاق شایسته در مراحل مختلف پژوهش چیست، به تبع چه اقتضائاتی تغییر می‌کند و حوزه‌های مختلف پژوهشی در هر مرحله چه تفاوت‌هایی دارند و برای رسیدن به پاسخ این پرسش باید به چند پرسش فرعی پاسخ دهیم، ازجمله:

۱. فرایند پژوهش به طور عام دارای چه مراحلی است؟

۲. پژوهش، در مرحلهٔ سؤال، برای پژوهنده چه مسئولیت‌هایی تولید و چه اخلاقی را اقتضا می‌کند؟

۳. اخلاق پژوهش در مرحلهٔ پاسخ‌گویی در حوزه‌های مختلف پژوهش چیست؟

۴. مبانی و اصول اخلاق در مرحلهٔ دست‌یابی به نتیجهٔ پژوهش چیست؟

نظر به این‌که این پژوهش عهده‌دار پاسخ به چیستی اخلاق پژوهش است، نه درصدد پاسخ‌گویی به چرایی یک حادثه و به همین دلیل دارای شأن تبیینی نیست و به معنی دقیق کلمه فرضیه‌ای ندارد. چرا که فرضیه عبارت است از پیش‌بینی یا انتظار پژوهشگر دربارهٔ چگونگی رابطهٔ بین عوامل، متغیرها و حوادث مورد مطالعه که تنها پژوهش‌های تبیینی به دنبال آن می‌گردند. این قبیل پژوهش لاجرم بر مبنای یک چارچوب نظری استوار است که نوع نگاه پژوهشگر را به پدیدهٔ مورد مطالعه تعیین و او را در طراحی تحقیق و توصیف و طبقه‌بندی نتایج و ارائهٔ فرضیه یاری می‌کند؛ ولی از آن‌جا که در پژوهش‌های توصیفی نیز پژوهشگر با یک چارچوب مفهومی سر و کار دارد که برحسب آرایشی از مفاهیم مرتبط مورد مطالعه نمایش می‌دهد، می‌تواند مفروضاتی داشته باشد. بر این اساس، مفروض ما در این تحقیق این است که پژوهش در حوزه‌ها و مراحل مختلف دارای ویژگی‌هایی است و اخلاقیات متفاوتی را اقتضا می‌کند و اخلاق اسلامی ــ مستند به کتاب الاهی و بیانات و سیرهٔ معصومین ــ برای پوشش‌دادن به این حوزه، مثل همهٔ جنبه‌ها و ابعاد حیات بشری، از ظرفیت و توانایی کافی برخوردار است و اصول اخلاق پژوهش، اعم از اصول عام و اصول خاص، از مبانی و قواعد اخلاق اسلامی قابل‌استنباط است.

به دلیل آن‌چه گذشت، تلاش کردم مسائل اخلاقی مربوط به حوزه‌ها و مراحل مختلف را از هم تفکیک کرده، هریک را در جای خود مطرح کنم و در فصول مختلف تحقیق بیش از آن‌که در پی پاسخ به سؤالات باشم، درصدد برآمدم ادله و مستندات پاسخ‌های محتمل به هر سؤال را جمع‌آوری کنم؛ به

همین دلیل، مسائلی که در شریعت اسلامی از مستندات بیش‌تری برخوردارند، در این نوشته با طول و تفصیل بیش‌تری مطرح شده است.

در این تحقیق که با روش اسنادی از نوع توصیفی ـ تحلیلی صورت پذیرفته، پیش از هرچیز برای طرح بحث و آشنایی با مسائل قابل طرح و گفتگو در حوزهٔ پژوهش، از کتب و مقالاتی که در باب اخلاق پژوهش و مباحث مرتبط با آن نگارش یافته، مثل کتب و مقالات اخلاق پزشکی، استفاده شد و برای تنقیح دقیق موضوعات از کتب زیادی در فنون مختلف، مثل روش‌شناسی تحقیقات، جامعه‌شناسی، سیاست، حقوق، کلام، لغت و...، بهره گرفته شد. برای پاسخ به مسائل، با آن‌که از کتب شناخته‌شدهٔ اخلاق اسلامی غافل نبوده و به فراخور حال از آن‌ها بهره گرفته‌ام، و کشف و استنباط دیدگاه‌های اخلاقی ـ اسلامی خود را به آن‌ها محدود نکردم و از منابع دیگر نیز، به شرحی که می‌آید، استفاده کردم.

ـــ آیات و احادیث: در قرآن کریم و کتب روایی به دنبال مباحث و موضوعاتی از اخلاق گشتم که در کتاب‌های اخلاق مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است؛ چرا که اطمینان داشته و دارم ذخیرهٔ اخلاقی دین بسیار بیش‌تر از آن است که در کتب اخلاقی گرد آمده است.

ـــ کتب تفسیر و شروح احادیث، برای فهم دقیق‌تر آیات قرآن کریم و سخنان پیشوایان معصوم.

ـــ کتب فقه: به این دلیل که اولاً بسیاری از مباحث مطرح در فقه اسلامی، اگرچه در نهایت به حکمی فقهی از قبیل وجوب یا حرمت منتهی می‌شود، ماهیت اخلاقی دارند. ثانیاً برخی احکام اخلاقی مبتنی بر حدود و مرزهایی است که در فقه تبیین و ترسیم می‌شود و ثالثاً برخی موضوعات که احکام اخلاقی به آن‌ها تعلق می‌گیرد، در کتب فقهی دقیق‌تر و جامع‌تر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد در این اثر دو کار نو صورت گرفته است: نخست فراهم‌شدن حجم قابل‌توجهی از ادبیات دینی دربارهٔ مسائل مختلف اخلاق پژوهش و دیگر تدوین مبانی و اصول اخلاق در مرحلهٔ دست‌یابی محقق به

نتیجهٔ تحقیق که پیش از این ــ حداقل به طور تفصیلی ــ مورد عنایت اهل نظر قرار نگرفته است.

حاصل این تلاش ناچیز را در پنج فصل تنظیم کردم: دو فصل اول را به مفاهیم و کلیات اختصاص دادم. در فصل اول دربارهٔ پژوهش و در فصل دوم دربارهٔ اخلاق پژوهش به تفصیل سخن گفتم. در فصل سوم که بررسی مسائل اخلاقی در مرحلهٔ سؤال را بر عهده دارد، تحت سه گفتار از اخلاق مرتبط با حرفه، اخلاق مرتبط با جامعه و اخلاق مرتبط با جامعهٔ علمی بحث شد. در فصل چهارم که به اخلاق در مرحلهٔ پاسخ‌گویی اختصاص یافته، یک گفتار به اصول اخلاقی مشترک بین انواع پژوهش (نظری، تجربی و تجربی انسان‌محور) پرداخته و مسائلی مثل تعهد حرفه‌ای، رهیافت نقادانه، خودانتقادی و آزاداندیشی را بحث کرده است. در گفتار دوم به بررسی اصول اخلاقی ویژهٔ پژوهش‌های تجربی پرداخته و دربارهٔ مسائلی مثل اخلاق مهندسی ژنتیک، استفاده از حیوانات در پژوهش و صداقت علمی سخن گفته‌ام. در گفتار سوم به اصول اخلاقی ویژهٔ پژوهش‌های انسان‌محور پرداخته شده و دربارهٔ رضایت آگاهانه، حریم خصوصی و رازداری تحقیق شده است. در فصل پنجم به گفتگو دربارهٔ اخلاق پژوهش در مرحلهٔ دست‌یابی به نتیجه پرداختم و در دو گفتار مبانی و اصول اخلاق نتیجه را بررسی کردم. در گفتار اول از مالکیت نتیجهٔ تحقیق، شعاع سلطهٔ محقق بر نتیجهٔ تحقیق، تأثیر پشتیبانی مالی در ایجاد سلطه بر نتیجهٔ تحقیق و مسئولیت پژوهنده نسبت به نتیجهٔ تحقیق سخن گفتم و در گفتار دوم دربارهٔ کتمان و اظهار نتیجهٔ تحقیق گفتگو و اصول اخلاقی هریک از دو موقعیت معرفی شد.

در پایان، از همهٔ عزیزانی که در انجام این تحقیق حقیر را یاری رساندند، از جمله همکاران گرامی‌ام در گروه اخلاق و پژوهشکدهٔ نظام‌های اسلامی و به طور خاص ارزیابان محترم این اثر حجج اسلام آقایان علیرضا آل‌بویه و امیر غنوی تشکر می‌کنم.